

• РЕТРОРОМАН •

ОЛЬГА СЯЛІДА

БРОШКА
ГІМНАЗИСТКИ

Харків
«Фоліо»
2022

Проскурів, 1905 рік

1

— Ви, пане Стугак, якось би визначилися, до якого закладу належите.

Наталія Іванівна спопелила поглядом невисокого чоловіка, що так і заляк із саджанцем дерева в руці. Той переминався з ноги на ногу і крутив головою між двома «своїми» директорами. Володимир Наумович Стугак був одним із небагатьох вчителів, які викладали одночасно у двох закладах Проскурова — Олексіївському реальному училищі та жіночому приватному пансіонаті.

Наталія Іванівна Харюзова, директорка пансіонату для дівчаток, тридцятирічна завзята, широкоплеча і гостра словом жінка, ніколи би не терпіла таку «двуликість», якби не примушувала до того доля. Вчителів у Проскуріві було не так багато. Дехто мусив служити у війську, хтось виходив заміж і віддавав себе на вівтар родині, хтось їхав шукати кращої долі. Та й щоб отримати дозвіл викладати, треба

було скласти непрості іспити при Міністерстві народної освіти. Тому вчителів часто бракувало, доводилося «позичати» їх у інших закладах.

— А я, Наталю Іванівно, не слуга, щоби комусь належати, — м'яко всміхнувся до жінки Стугак, — і місця свого аж за дуже ніде не тримаюся. У Вашій волі вирішити, куди мені йти.

— Ти чого? — штовхнула ліктем у бік Наталію її старша сестра Ольга, одружена з купцем Тульчиним, але випросила у нього ласку не кидати вчителювання і викладала географію. — Хочеш, щоби назавтра в нас не було кому вчити дівчат історії?

— Дуже їм то треба, — фиркнула Наталія, але, зловивши на собі погляди учениць, прикусила язика.

Директор Олексіївського реального училища, статський радник Климентій Берученко-Мусієнко, що здалеку спостерігав за всім, що відбувалося, здивовано звів брову.

Наталія Харюзова кинула у той бік погляд, який миттю розбився до якогось аж насмішкуватого спокою, і завзято стала копати ями під дерева. Із чоловіків у її підпорядкуванні були хіба священник Яковкевич, вчитель російської мови Костенич і той же Стугак, то й за важку роботу бралася сама з ними на рівні. Викладачки, класні дами та учениці носили воду по половині відерця. Помагаючи одна одній, встромлювали саджанці у ґрунт та засипали землею, притоптували ногами зверху.

У Проскуріві бралосся на весну. Обидва навчальні заклади під першим квітневим сонцем вийшли садити дерева у спільному саду, що мав з'явитися між їхніми новими будівлями.

Наталія глянула на ту половину саду, де працювали учні та педагоги Олексіївського училища. Навіть звідси їй було видно, що земля там пухкіша, а саджанці свіжіші.

— Ваші ряди дерев, — підморгнув Наталії Іванівні Тихін Голованець, помічник директора реального училища, — як ваші учениці на шикунанні — розбігаються!

«Олексіївське» озвалося гучним реготом грубих хлопчачих голосів. «Харюзівські» дівчата опустили очі і понадували губи.

— Бо у нас верби, буки і яблуні, а у вас, що в садку, що в училищі — дуби! — крикнула в бік Головця Наталія. Старша сестра Ольга на те стиснула губи.

«Ворогувати» пансіонат Харюзової та реальне Олексіївське училище почали ще до того, як «поселилися» поруч.

Наталія ніколи не забуде, як стояла перед міністром фінансів Вільде і вмовляла дати дозвіл перетворити її приватний жіночий пансіонат на гімназію:

— Подивіться на атестати, — кинула перед ним купку паперів, — наші учениці — з добрих купецьких родин. Ми маємо хорошу славу.

Вільде насмішкувато підняв брову і двома пальцями розклав атестати учениць пансіонату на столі:

— Бражає. Хіба хтось Вам заважає вчити їх далі?

— Ви ж розумієте, — розмахувала руками Наталія, — гімназія — це нові перспективи.

— І гроші, — підняв палець вгору Вільде.

— Так, гроші. Державне фінансування зробить освіту доступною. Ми зможемо взяти більше учениць. Наші випускниці підуть у інститути. Закордоном то вже не дивина.

— Досить! — Вільде різко підвівся і потягнувся рукою до комірця, ніби той заважав йому і стискав горло. — Хай собі воно буде там, — махнув рукою, — закордоном. А ми тут... ми тут... У нас — традиція. Понавигадували — жінку в інститути.

Наталія закотила очі: уже тепер було зрозуміло, що справи не буде.

— Я подумаю, — Вільде заспокоївся і повільно опустився назад у крісло. Подумаю, — по-чоловічому простягнув їй руку, але передумав і сховав долоню під стіл.

Вже пізніше Наталія дізналася, що все давно було вирішено. На новий навчальний заклад у Проскуріві в каз-

ні міста було всього сто тисяч рублів. А сам Міністр фінансів Вільде приїхав у місто за телеграмою свого брата, який взяв під протекцію створення у місті реального училища.

Дуже швидко на Старобульварній взялися зводити нову двоповерхову будівлю училища. Передбачалося, що там будуть вчитися тільки хлопчики.

Наталія Харюзова, зібравши «гурт підтримки» із представниць купецьких родин, які хотіли своїм донькам кращої долі, прийшла до керівництва міста просити відкрити заклад і для дівчат.

— Грошей нема, — почувла ще з порогу.

— Гаразд, — вени на її скронях надулися, — гроші на утримання я знайду. Пансіонат буде платним, як і раніше. Поможіть із приміщенням.

Сталося так, що будівля, в якій «поселився» пансіонат, отримавши запевнення, що упродовж року йому нададуть права гімназії, була розташована по сусідству з новим училищем для хлопців — «Олексіївським», названим на честь цесаревича.

З того часу приватний заклад Харюзової мав не просто бути кращим, а бути кращим за реальне училище. Будь-який прорахунок міг коштувати закладу не просто репутації, але й обіцяного звання гімназії і прав для учениць.

Сама Наталія викладала дівчатам арифметику. І байдуже, що у Міністерстві народної освіти вважали, що дівчата мають знати з цього предмету самий мінімум. Наталія Харюзова навчальної програми на свій страх і ризик не дотримувалася. Тим, хто виявляв особливу охоту до навчання, навіть викладала точні науки додатково.

— А як виросте сад, можна буде виводити сюди дівчат з мольбертами і малювати! — почувла біля себе голос молодшої сестри Ганни і аж прокинулася від думок.

— Тобі би лише малювати, — зітхнула.

Ганна була її головним болем. Якщо старша сестра, Ольга, одружившись, стала розсудливішою, і це було доброю рисою для вчительки, то молодша, Ганнуся, або Анна, як її часом кликали офіцери з частин, що квартирувалися у Проскурові, так і лишилася дитиною в свої 25 років. Навіть на вигляд, бо великі сірі очі і тонкі кучері, що завжди вибивалися із зачісок, робили її по-дитячому розхристаною. Ольга теж колись була такою — вичитувала книжки про інші країни, розказувала, що буде подорожувати. Але минув час, вивчилася, вийшла заміж, народила дітей, а знання про країни пригодилися у викладанні географії. Коли народилася Ганнуся, Наталі вже було п'ять і вона взяла сестричку під свою опіку. Мала часто хворіла, не хотіла бути компаньйонкою в збитках, могла годинами сидіти нерухомо і дивитися у вікно.

— Тю-тю, — крутили їй біля скроні інші діти, і Наталя почала триматися осторонь від сестри. А та від того й не страждала — любила бути сама.

Коли у Ганни виявили хист до малювання, вся родина полегшено видихнула: щось із неї та їй буде. Навіть тепер викладати живопис дівчатам вона напросилася сама. Наталія розуміла, що мусить запровадити цей предмет, бо він є у програмі, але виділяти на нього багато часу не хотіла.

— Та хай, — благально дивилася їй у вічі старша сестра Ольга, що завжди жаліла найменшу, — зате у дівчат буде тверда рука, готова до креслення.

Така думка Наталію Харюзову втішила. Креслення вона викладала таємно і вірила, що матиме нагоду похизуватися успіхами своїх дівчат.

Пансіон Харюзової мав одну величезну перевагу перед реальним училищем — у його приміщенні був гуртожиток для учениць. Родини ж учнів реального училища мусили наймати своїм дітям квартири у місті. Таким чином хлопці часто залишалися без належного нагляду і ставали здобич-

чю інспектора з благочестія. Той виловлював їх у кнайпах поблизу. Гімназистки Харюзової, а вона називала їх саме так, бо була твердо переконана, що дотисне Міністерство народної освіти і отримає це звання, прославилися дисциплінованістю і добрим вихованням.

— Ми розумніші, ніж вони, — часом кивала Наталія Іванівна під час уроку в бік реального училища, — але чоловіки ніколи цього не визнають. Такий тепер світ.

— Це тому Ви незаміжня? — наважилася якось спитати котрась із гімназисток.

Харюзова задумалася:

— Хіба в тому є щось спільне? Ні, я не мужененависниця. Але той, хто був би мені рівня, вже жонатий, — кивнула на портрет царя і розсміялася. — Головне, чого я вас навчу — знати собі ціну.

Ще взимку Наталія Харюзова замовила для всіх своїх учениць та педагогів брошки із абрєвіатурою «ПГХ» — Проскурівська гімназія Харюзової — і особисто роздала кожній. Брошки дівчата мали носити не лише під час навчання, але й удома у період вакацій:

— То знак, що ви горді належати до нашого гурту, — пояснювала їм таке прохання директорка.

— А не зарано? — прицмокувала язиком її сестра Ольга, — все ж ми ще не гімназія.

— То питання часу, — стояла на своєму Наталія. — За місяць-два усе вирішиться.

Звання гімназії для пансіонату було метою номер один у житті Наталії Харюзової. І перешкодити цьому могла хіба зіпсована репутація закладу. Тому зараз директорка як ніколи турбувалася про те, щоб у чиновників не було жодного приводу засумніватися, що її заклад заслуговує такого рівня, а, отже, і дофінансування з казни Проскурова. Правда, у високому статусі пансіонату не були зацікавлені сусіди — реальне Олексіївське училище. Заклад дуже пишався тим,

який щабель в освіті міста займає. Свою справу зробило й покровительство самого Міністра фінансів Вільде. Чи варто дивуватися, що навіть жовтороті учні підготовчих класів зверхньо дивилися на харюзівських дівчат?

У Проскурівському Олексіївському реальному училищі, відкритому рік тому, навчалось близько сотні хлопців. Більшість з них до того вже закінчили середні школи. Освіта в училищі була технічною, налягали на точні науки.

Наталії часом здавалося, що Тихін Голованець, помічник директора реального училища, не зводить очей з її дівчат. При чому зі всіх водночас. Харюзова чекала підступу.

Тільки-но сонце сховалося за горизонтом — покоївки задзвонили на вечерю. Наталія підставила долоні під струмінь води, який зливала Ольга дівчатам на руки. Брудна цівка потрапила на спідницю. Харюзова, помітивши це, обтрясла тканину і швидко повернулася до свого кабінету — було би недобре, якби хтось застав директорку в замащеному одязі. Садити ті дерева разом з учителями і ученицями вона пішла тільки тому, що побачила у вікно в гурті реального училища Берученка-Мусієнка і Голованця. Мусила рівнятися до них.

«І до вечері у такому вигляді не вийдеш», — подумала і вже хотіла попросити когось із покоївок накрити їй стіл у кабінеті, але сама скривилася від такої ідеї: якби хто побачив, то мали би про що говорити у пансіонаті кілька днів. Мовляв, зовсім уже запаніла директорка. Доведеться обійтися без вечері.

Наталія заслонила масивні штори на вікнах, засвітила лампу і глянула у велике дзеркало в кутку кімнати. Відразу ж схопилася за гребінець: із волоссям робилося казна-що, пасма із модного тепер закордоном короткого каре стирчали у різні боки. І це такою її бачили всі навколо! Глибока зморшка між бровами розсікла чоло надвое. Наталія Харюзова обережно торкнулася її пальцем: а раніше наче ж

не було. Піднесла лампу ближче до обличчя і вперше помітила мереживо дрібних зморшок біля очей.

«Ти вже не дівчинка, Наталіє, — сказала сама собі у дзеркало, — нема чого там роздивлятися!» — різко відвернула ся і відсунула від столу важке дерев'яне крісло, щоб сісти.

— Працюєш? — у двері обережно заглянула Ганна.

— Я ж просила стукати! — наморщила чоло, але раптом згадала про ненависну зморшку і зм'якла.

— Ну, не сердься, — Ганна пташкою влетіла до кабінету і сіла на край столу.

— Скільки разів просила тебе так не робити, — зітхнула Наталія.

— Облиш, я ж не учениця, — дівчина розмовляла ледь чутно, голос мала майже дитячий. Складно було взагалі уявити, що це сестра сильної і суворої директорки. — Ніхто не бачить.

— Є речі, які не варто робити навіть тоді, коли ніхто не бачить. В тебе якась справа?

— Так, справа, — Ганна зіскочила з кутика столу і обійшла його, опинившись біля Наталії. — Тут, — потрясла перед її обличчям свіжим номером «Подольських известій», — до Проскурова художник відомий приїздить з виставкою. Розвадовський. Можна, ми з дівчатами сходимо? — торкнулася плеча Наталії рукою.

— Це погана ідея, — відрізала та. — З тими художниками зараз не розберешся. Ніби все добре, а потім раптом — заборонений. Я сама в тому не тямлю, тому ні.

— Ну, будь ласка, — скривилася Ганна. — Як нам вивчати мистецтво, якщо ми не бачимо його?

— Ви вчите не мистецтво, а малювання. Ма—лю—ван—ня, — повторила по складах. — Не треба видумувати зайве.

— Отже, не працює, — зітхнула Ганна і загорнула пасмо довгого кучерявого волосся за вухо.

— Що не працює?